

O'ZBEK VA QOZOQ TILLARIDA KIYIM-KECHAK MAISHIY LEKSEMALARI

**Surayyo Ziyotova Erkin qizi¹, Usenbayeva Gulnura Kanat qizi²,
Meretova Lachin Serdar gizi³**

¹*Toshkent amaliy fanlar universiteti v.b. dotsenti, (PhD), Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko'chasi 1-uy, Tashkent 100149, O'zbekiston*

^{2,3}*Toshkent amaliy fanlar universiteti talabalari, Toshkent amaliy fanlar universiteti, Gavhar ko'chasi 1-uy, Tashkent 100149, O'zbekiston
e-mail: z.surayyo_92@mail.ru*

Kalit so'zlar: turkiy tillar, o'zbek tili, qozoq tili, maishiy leksika, kiyim-kechak leksemalari, libos, ro'mol, kimeshek, kajekey, chakmon, yaktak.

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va qozoq tillarida qo'llangan kiyim-kechak leksemalari tarixiy-etimologik, semantik jihatdan tahlil qilinadi. Ushbu leksemalar ma'no taraqqiyoti natijasida hozirgi kunda ma'no torayishi yoki ma'no o'zgarishiga uchraganligi maqolada tahlil qilingan hamda misollar orqali izohlangan.

KIRISH

Til - jamiyatda sodir bo'lgan voqelik va o'zgarishlarni o'zida namoyon qiladigan, tadrijiy rivojlanib boradigan hodisadir. Til va jamiyat uzviy tarzda bir-biri bilan bog'liq ekan, lug'at tarkibi asrlar davomida verbal va noverbal vositalar ta'sirida o'zgaradi va bu jarayon bevosita tilning leksik qatlamiga ta'sir qiladi. Xususan, Abdulla Qodiriy asarlarini tadqiq qilarkanmiz, XX asr boshidagi adabiy til, jadid davri asarlarida foydalanilgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maishiy leksik qatlamlarning qo'llanilish darajasi, ma'no taraqqiyotini tahlil qilishimiz mumkin. Asar leksik qatlamida qo'llanilgan maishiy so'zlar leksik-semantik jihatdan kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlari nomlariga tasniflandi hamda tarixiy-etimologik nuqtai nazardan tadqiq qilindi.

2. MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, turkiy tillarda maishiy leksika mavzusida tavsifiy, qiyosiy-tarixiy, tarixiy-etimologik yo'nalishdagi tadqiqotlar olib borildi. Xususan, hozirgi kunga qadar turkiy tillar leksikasi bo'yicha R.Sobirova, Sh.Usmanova, S.Ibrohimov [Ibrohimov S., 1956] kabi, qozoq lingvistlaridan G.Do'sjanova [Do'sjanova G., 2011], J.Esenaliyeva [Esenaliyeva J., 2014] singari tilshunoslar bir qancha ishlar olib borishdi. Bundan tashqari kiyim-kechak leksikasiga oid bo'lgan D.Rahmatullayeva, U.Xodjayeva, F.Ataxanova [Rahmatullayeva, Xodjayeva, Ataxanova, 2015], A.Doniyorov, O.Bo'riyev, A.Ashirov [Doniyorov, Bo'riyev, Ashirov, 2020], G'.Qaydauliqizi [Qaydauliqizi, 2012] kabi tilshunoslar sezilarli ishlar qilishgan.

3. TADQIQOT METODOLOGIYASI

Kiyim – inson tanasini tashqi muhit ta'siridan saqlovchi, bekitish va kiyish uchun mo'ljallangan, matodan tikiluvchi buyum nomidir. Kiyim so'zining ta'rifi bilan shug'ullangan rus etnografi Yu.Lippert "haqiqiy kiyim" deb tikilgan libos (plate)ni [Asomiddinova, 1981:7] tushunishini aytadi. Lingvistik-etimologik jihatdan esa ushbu leksema kiymoq fe'liga *-im* narsa-buyum oti yasovchi affiksni qo'shish orqali hosil bo'lgan. Umuman olganda kiyim leksemasi keng ma'noda inson kiyishi, taqishi mumkin bo'lgan buyumlar majmui va tor ma'noda ustki kiyim mazmunini tushunishimiz mumkin. O'rxun-Enasoy yozma yodgorliklaridan XIII – XIV asrlargacha *kādim//kāzīm, kādgu//kāzgu, kōzgy* – kiyiladigan har bir narsa [DLT, I, 405], *"kidim"*, *"kedim"* [DTS, 306], kiygulik – kiyishga yaroqlik, kiyishga yaraydigan kiyim [ANATIL, II, 113] tarzida qo'llangan.

4. TAHLIL VA NATIJALAR

Tillar taraqqiy etar ekan, uning rivojlanish omillari bevosita intralingvistik va eksralingvistik omillarga bog'liq jarayondir. Bizga ma'lumki, bugungi kunda turkiy tillar guruhiga 30 ga yaqin tillar kiradi. Xususan, o'zbek va qozoq tillari qardosh tillar hisoblanib, ikki til leksik qatlamida ichki va tashqi ta'sirlar natijasida leksemalar semantikasida, uning taraqqiyotida o'zgarishlar yuz berayotgan jarayondir. Jumladan, maishiy leksikaga doir so'zlar ikki tilda ham tarixiy-etimologik jihatdan rivojlanganligi, shu bilan birgalikda farqli jihatlarini borligini alohida ta'kidlash lozim.

Kiyimlar moddiy madaniyatning asosiy qismlaridan bo'lib, ularda shu xalqning milliy xususiyatlari va madaniy qadriyatlari namoyon bo'ladi. Har bir xalqning an'anaviy mashg'ulot turi, fasl va yoshdagi o'zgarishlar, hatto o'sha xalqning fe'l-atvoridagi nozik tomonlari ham kiyimlarda mujassamlashgan [Usmanova,2014]. Atash-nomlash jarayoni asosida borliqning ongdagi milliy tasviri yotadi. Milliy tasvir milliy ong, u asosda shakllangan milliy dunyoqarash, milliy mentalitet asosida hosil qilinadi [Sobirova,2021]. Ko'p asrlar davomida qozoq liboslarining matolari o'zgardi, bichimlarga o'zgarishlar kiritildi, kiyimda bezaklar paydo bo'ldi. Tabaqalar orasidagi farq asosan kiygan kiyimlaridan yaqqol ajratish mumkin edi. Bu farq ayniqsa, mato turi va tayyorlanish sifatida bilinib turgan. G'arbiy Qozog'istonda bayramlarda kiyiladigan ayollar va qisman erkaklar kiyimlari qimmatbaho duxoba, ipak-shohi matolardan tikilgan, kumush tangachalar bilan bezalgan. Ko'ylaklar zarli iplar bilan kashta qilib tikilgan, bosh kiyimlarga esa kumush qimmatbaho toshlar qadalgan, patlar qistirilib, marjonlar terilgan. O'rta asrlarga oid miniatyuralar o'zbek kiyimlarining ham o'ziga xos uslubi, ya'ni tipi shakllanganligi va ular keyingi davrgacha saqlanganligini ko'rsatuvchi noyob namunalardir [Rahmatullayeva, 2015]. Xususan, **ro'mol** fors-tojikchada "yuz" ma'nosini anglatadigan ro' oti bilan (TjRS,331) "bisotdagi narsalar" ma'nosini bildiruvchi arabcha mol otidan (ARS,774) so'zlaridan shakllangan bo'lib, ayol-qizlar boshiga o'raydigan matodan tarkib topgan buyum hisoblanadi (O'TEL,II,203). Eski turkiy va eski o'zbek tilida qayd etilgan ma'noni **bo'ro'ncho'k**, **sarag'uch** (DLT,I,467,449), **burunchak/buranchak**, **yog'liq** (NAL,137,213) kabi leksemalar ifodalagan. XX asr Qodiriy asarlarida ushbu leksemaning semasi ma'no kengayishiga uchragan, ya'ni "Mehrobdan chayon" asari tilida **ro'mol** so'zining ikki xil sememasini uchratishimiz mumkin: 1) boshga o'raladigan buyum: *Ra'no Anvarning qarshisig'a o'lturdi o'lturishi bilan kuchlik shamol yurib boshidag'i ro'ymolini uchurdi* (MCh,156); 2) yuz-ko'zni, burunni artish uchun mo'ljallangan buyum, dastro'molcha: *Sallasini chiqarib yostiqlarning ustiga tashladi va ro'ymoli bilan manglayidag'i terlarini artib o'zini yelpidi* (MCh,52). Shuningdek, ro'mol so'zi bilan birga atlas parchasi birikmasi ekvivalent sifatida ishlatilgan: *Har zamon titrab uchib ketishka hozir turg'an boshidag'i sarig' atlas parchasini (ro'ymolni) bir qo'li bilan bosib ushlagan edi* (MCh,92). Ayollarning aksariyati vaqt o'tib an'anaviy bosh kiyimi salladan voz kechib, har xil rangdagi turli matolardan to'qilgan ro'mol yopina boshlagan. Ro'mol o'rash yoki yopinish ham turlicha bo'lgan. Faslga qarab katta, rangli, gulli, to'qilgan ro'mollar keng tarqalgan. Yoshi katta ayollarning oq doka ro'mol o'rash odati hozirgacha saqlangan. Qozoqlardagi *oramal*ning kelib chiqishi ham shu ma'lumotlarga tayanadi. Bu turdosh otning birinchi qismi "yuz", ikkinchi qismi esa "mato" degan ma'noni anglatgan: **Oramal** *tong'a jaramasa da, jolg'a jaraydy* (KXM). Hozirda qozoq millatiga mansub yosh qizlarning ro'mol o'rashi ayrim Qozog'iston viloyatlarida butunlay ruxsat etilmagan bo'lsa, ayrim viloyatlarida esa qisqa cheklovlar qo'yilgan. Sababi oramal kelin va yoshi katta ayollarga mo'ljallangan deb qaraladi. Boshiga oq ro'mol o'ragan ayollarni ko'rgudek bo'lsak, demak u erli ayol ekanligini bildiradi. Hozirda ham qozoqlardagi "olib qochish" marosimini ro'mol hal qiladi. Qizni yigitning uyiga olib kelishlari bilan yoshi katta ayollar uning boshiga ro'mol tashlashadi. Ro'mol qizning boshiga tushishi bilan u kelin hisoblanadi. O'zbeklarning motam marosimida ham ro'mol alohida ahamiyatga ega. Azador xonadonlarga bosh kiyimsiz borish uyat hisoblanadi. Marhumning yaqinlari 40 kun ustiga ko'k kiyib, boshiga ro'mol bog'laydi. Bu ularning azador ekanini ko'rsatib turadi.

Qadimda vohaning o'spirin qizlari do'ppisifat qalpoqcha kiyishib, uning ustidan kichikkina turli rangdagi ro'mol o'rashgan. O'rta yoshli ayollar esa bu qalpoqcha ustidan hajmi katta ro'mol o'rashgan bo'lsa, keksalar katta oq ro'mol o'rab yurishgan. O'z davrida bu bosh kiyim *kiygich* yoki *bosh* deb ham atalgan. Bu bosh kiyim baland silindr ko'rinishida bo'lib, tepa qismi keng hisoblanadi.

Farzandi bor o'rta yoshli va qo'ng'irotning kekxa ayollari sallasimon – bir necha qavatdan iborat murakkab tuzilishga ega *kiygich*ni kiyib yurganlar. Hozirgi kunda bu bosh kiyimni Surxandaryoning chekka hududlaridagi va shu kabi ayrim viloyatlarda yoshi katta momo, chechalarimizning kiyib yurganiga ko'zimiz tushishi mumkin.

Kimeshek – ko'chmanchi xalq orasida shakllangan, ekologiyalik talablarga javob beruvchi qozoq ayollarining bosh kiyimidir. Ushbu leksemaning o'zbekcha varianti *kiygich* hisoblanadi. *Kimeshek*ning xalq orasida rivojlanishiga, birinchidan, ekologiyalik sharoit ta'sir etgan. Qozog'istonni Yevropa bilan solishtirsak atmosferalik changining ko'pligi bilan ajraladi. Tuproq tarkibi va qattiq esadigan, quruq shamol bunga sabab bo'la oladi. Shu sharoitda *kimeshek* – yozning issig'i va qishning qattiq sovug'ida, qattiq shamol va chang-to'zonning ta'sirlaridan himoyalashda foyda bergan. Bu bosh kiyimning bir xususiyati shundaki, odam yuzining formasi o'yib qoldirilib, qolgan qismi tugal tikiladi va faqat boshnigina emas, odamning tanasini bel qismigacha butunlay yopib turadi. *Kimeshek* – erga tekkandan so'ng kiyiladigan bosh kiyim ekanini hisobga olsak, uning juda qadimdan qoliplashgan, ma'noga to'la, til-ko'zdan saqllovchi, himoyachi kiyimi ekanligini ham ta'kidlab o'tishgan: ***Kimeshek kiygen qyız, kelin bolmas***. Ya'ni bu qozoq xalq maqolida, "kimeshek kiygan qiz kelin bo'lishga arzimaydi" degan mazmun yotadi.

Ikkinchidan esa, Osiyodagi ko'plab xalqlarda va shu jumladan qozoq elida ham, juda qadimdan qoliplashgan odat bo'yicha ayol kishi sochini yopib yurishi zarur bo'lgan. Qiz bola *telpak*, *taqiya* kiyib, sochlarini o'rib yurishlari go'zallik deb qaraladigan bo'lsa, erga tekkanda buning bariga ta'qiq qo'yilgan. Bu Osiyo xalqlarining deyarli barchasiga taaluqli bo'lganligi belgisi [Kamalashuli, 2006]. Demak, bu faraz bizning o'zbek xalqimizdagi *kiygich* deb ataluvchi bosh kiyimning kelib chiqishiga ham bevosita daxldor bo'lishi mumkin. Hozirgi kunda qozog'istonlik ayollar bu bosh kiyimni asosan, milliy tadbirlarda, to'y-ma'rakalarda kiyishi mumkin. Ammo kundalik hayotda iste'moldan chiqqan leksema deb hisoblasak adashmaymiz.

Kojekey – qozoq milliy kiyimi bo'lib, o'zbek tilidagi *kamzul*, leksemasiga mos keladi. Bu so'zning qadimgi varianti *kurta*, *jelek* tarzida ifodalangan. *Kurta* – *kur-* "bog'lamoq" fe'lidani tarqqiy etgan deb qaraladi. *Jelek* esa, yel kirib turadigan yengsiz kiyimni anglatgani sababli *jel* "yel" va + -*e(k)* buyum yasovchi qo'shimchadan tarkib topgan deb qarash mumkin. Qadimgi turkiy tilda "ko'ylak", "to'qilgan nimcha", "kalta ustki kiyim" semalarida ishlatilgan [Usmanova, 2014]. O'sha davrlarda havo sovuq kezlarda, yomg'irli kunlarda, isintirish vazifasini o'tagan. Bugungi kunda ham bu leksema o'zining tub ma'nosini yo'qotgan emas. Hozirgi paytda qozoq tilida *kajekey* so'zi astari bor, yoqasi keng o'yilgan, yengsiz, etagi bilan yoqasi toshlar bilan, kumush tangalar bilan bezalgan, juda uzun emas, beldan salgina pastga tushib turuvchi ayollarning yengil, yupqa kiyimi ma'nosida ishlatiladi: *Balki o'rtacha bo'yi, baxmal kamzuli mahkam quchoqlab olgan nozik beli bilan tanish ko'ringandir* (FTO, 2010). O'zbek tilidagi *kamzul* leksemasi esa astar-avrali, oldi ochiq, tugmali, ko'ylak ustidan kiyiladigan, yoqasi yo'q, yengiz, uzunligi ba'zan tizzagacha tushuvchi ustki kiyim mazmunida qo'llaniladi.

Erkaklarning keng tarqalgan kiyimlaridan biri **chakmon** bo'lib, uning qoqma, tivit, bosma va boqoti chakmon kabi turlari mavjud bo'lgan. Chakmon yengi uzun, yelkaga tashlanadigan ustki kiyim hisoblangan. Rangiga qarab oq chakmon, ko'k chakmon, malla chakmon deb atalgan. Chakmon bichimiga ko'ra, to'nga o'xshash bo'lib, asosan, qo'y va tuya terisidan faqat avradan tikilgan hamda chopon ustidan kiyilgan. Chopon ustidan bog'lanadigan belbog', bo'z, chit, satin va beqasam kabi matolardan tikilgan [Doniyorov, Bo'riyev, Ashirov, 2020]: *Choyxonaning burchagida, kunning dahshatli yonuviga qaramay, qalin, qora jun chakmonga o'ralgan qozoq devorda suyanib mudrar edi* (TA, 1957). Bir qancha olimlarning fikricha, *chekmen*//*chekman* so'zi *chek-* "chekmoq, tortmoq, cho'zmoq" va *-men*,//*-man* qo'shimchasidan yuzaga kelgan [Usmanova, 2014]. Chakmon so'zi *chek* "yirmoch" o'zagidan tarqqiy etgan. Cho'ponlar bu kiyimni *kebenek* deb ham atashgan. Ya'ni chakmon so'zining sinonimi *kebenek* hisoblangan. Eski o'zbek adabiy tilida *kipenk* "ko'ylak", *kipek* "yomg'irda kiyiladigan jun chakmon", *kevanak* "astari kigizdan issiq chakmon" ma'nolarida ishlatilgan. Bundan tashqari, *kebanak* "bir tur echki kasalligi" ma'nosini ham ifodalagan. Tilshunoslikda *köpen* so'zi *köp* "shishmoq, ko'pchimoq" sinkretik fe'l o'zagidan o'sib chiqqan bo'lishi mumkin degan faraz aytilgan [Levitskaya, Dibo, Rassadin, 1997]. Bugungi kunda *kebenek* iste'moldan chiqib, *chakmon* keng qo'llaniladi. Ammo hozirda qozoq xalqida *chakmon* emas,

kebenek leksemasi iste'molda. *Keбенek* so'zi kigiz astarli to'n mazmunida ham ishlatilgan: *Yerdi keбенek ishinde tanı (KXM)*. Yani *keбенek* kiygan insonning er kishi ekanligini anglaymiz. Bu kiyim ayollarga tegishli emas, shu sababli mardlik, jasurlik ma'nosi ham ushbu maqolda aks etayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Yaktak yoki **aktay** – ustma-ust kiyiladigan ko'ylak. Uning ko'krak qismi qirqimining ichki tarafiga chok berib, qaytarib tikilgan va uning ikki tarafidan huddi shu matodan bostirib tikilib, yoqa oldiga bog'ichlar bilan chatib qo'yilgan kiyim bo'lib, etimologik jihatdan forscha “*yak*” sanoq soni bilan “ost”, “pastki qism” ma'nosini anglatuvchi *tag* (TjRS,375) so'zidan tuzilgan, tojik tilida oxirgi *g* tovushi *k* tovushiga almashgan bo'lib (O'TEL,III,111), o'zbek adabiy tilida “bir qavat”, “astarsiz kiyim” – uzun, ko'krak oldi ochiq, erkaklar ko'ylagi (O'TIL,V,103) ma'nosini ifodalaydi: *Chang va terdan hosil bo'lgan kirni yaktak etagi bilan yuzidan sidirib tashladi (TA, 1957)*. *Yaktak* so'zi yozma manbalarda XII-XIII asrdan ishlatila boshlagan. Chunonchi, “Muqaddimat ul-adab”da: *yektoyi, yektayni kiydi*, turkiy va uyg'ur tilida *yaktak*, turkman tilida *yektay*, hozirgi zamon o'zbek tilida *yaktak*, *yaktakcha* (*shevalarda: yaktay, yaxtak, yaxtay*) shakllari mavjud bo'lgan bo'lsa [Ziyotova,2023], qozoq tilida *jejde* leksemasi bilan ifodalangan, bugungi kunda qozoq xalqi yangi rusumdagi ko'ylaklarni ham shunday atay boshlashgan.

5. XULOSA VA TAKLIFLAR

Shuni ta'kidlab o'tishimiz lozimki, o'zbek va qozoq tillarida kiyim-kechak leksemalarining etimologiyasini tahlil qilarkanmiz, ikki xalq kelib chiqishi, qadriyati, urf-odatlar tildagi leksemalarning paydo bo'lishi va shakllanishiga bevosita ta'sir qilganligini alohida ta'kidlash lozim. Kiyim-kechak terminlari ikkala xalqda ham tarixiy-etimologik jihatdan ma'lum bir jihatdan diaxron o'zgarishga uchragan hamda qozoq tilida o'zbek tiliga qaraganda singormonizm hodisasi saqlanib qolganligini yuqorida keltirilgan tahlillar orqali dalillashimiz mumkindir.

ADABIYOTLAR

1. Doniyorov A., Bo'riyev O., Ashirov A. Markaziy Osiyo xalqlari etnologiyasi. Toshkent, 2020.
2. Yesenaliyeva J. Turki tilderiniń genealogiyalıq jone tipologiyalıq siraty. Maqala. Almaty, 2014.
3. Kəməlashly B. “Qazaqtıń bauryǵy kiim-kesheǵine qatysty salt-dəstırleri. Öner. Almaty, 2006.
4. Levitskaya L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I. Etimologicheskij slovar tyuriskix yazikov. Obşetyurkskie i mejtyurkskie osnovy na bukvı “K”, “Q” – M: Yazyki russkoj kultury. 1997.
5. Qaydaıylqyzy G'. Kieli kimeshek. Öner. Almaty, 2012
6. Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi. “Sano-standart” nashriyoti. Toshkent, 2015.
7. Sobirova R. Uy-ro'zg'or buyumlari leksikasi mikromaydonining lingvokulturologik talqini. Fil. fan. bo'yicha fal.dok. ... diss. – Andijon, 2021
8. Sodiqova N. O'zbek milliy bosh kiyimlari. Sharq, 2014.
9. Usmanova Sh. Oltoy tillaridagi mushtarak maishiy leksika tadqiqi. Fil. fan. bo'yicha fan.dok. ... diss.2014.
10. Ziyotova S. “Mehrobdan chayon” asari leksikasi. – Toshkent: Bookmany print, 2023.

SHARTLI QISQARTMALAR:

ARS – Baranov X.K. Arabsko-russkiy slovar. M.: Russkiy yazyk,1976.

DLT – Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit turk. Toshkent,1960.

FTO – Ismoilij M. Farg'ona tong otguncha. “Sharq”. Toshkent,2010.

KXM – Qazaq xalqıy maqalıy.

MCH – Ziyotova S. “Mehrobdan chayon” asari leksikasi. – Toshkent: Bookmany print, 2023

NAL – Ibrohimov S., Shamsiev P. Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: Adabiyoti va san'at, 1972.

TA – Oybek. Tanlangan asarlar. Toshkent,1957.

TjRS – Tadjiksko-russkiy slovar. – M.: Gosuderstvennoe izdatelstvo inostrannyx i natsionalnyy slovary, 1954.

O'TEL – O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent, Universitet, 2009.

O'TIL – O'zbek tilining izohli lug'ati. I-V. – Toshkent O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008. V. 2008.